

Türküstanda zoroastrizmiň (otparazlygyň) ýaýramagy we täsirleri

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türküstanda zoroastrizmiň (otparazlygyň) ýaýramagy we täsirleri TÜRKİSTAN'DA ZERDÜŞTLÜĞÜN YAYILMASI VE ETKİLERİ

Zerdüştilik; ismini kurucusu Zerdüş'ten almaktadır. Zerdüş kelimesinin aslı "Zaratustra"dır. Zarat (güzel) ve ustra (develer) kelimelerinin ter kibinden oluşur. Dolayısıyla Zaratustra "güzel develere sahip olan" anlamına gelir. Bunun Latinceleşmiş şekli "Zaratustra", Yunanca şekli ise "Zoroastres'tir. Avrupa'da "Zarathustra" isminin kullanımı Nietzsche ve XVIII. yüzyıldan sonra İran felsefesi ile ilgili yapılan çalışmalar neticesinde gerçekleşmiştir. Zerdüş'tün kurduğu dine Batı'da "Zoroastrianizm" veya bu dindeki tanrı için kullanılan Ahura Mazda ismine istinaden "Mazdaizm" denir.[1] Kur'anı Kerim ise, bu din mensupları için "Mecûs" (bkz. Hac, 22, 17) terimini kullanmaktadır.

Zerdüş'tün M.Ö. 6000 yılları civarında yaşadığı ile ilgili klasik görüş kanıtlanamamış, ancak Büyük İskender'den 300 veya 258 yıl önce (M.Ö. 586) geldiği kaynaklarda ifade edilmektedir.[2] Şehrisrani, Zerdüş'tün babasının Azerbaycanlı, annesinin de Rey şehrinden olduğunu ve Kral Küşteseb zamanında yaşadığını, belirtmektedir.[3] M.Ö. VI-VII. yüzyıllarda Doğu İran bölgesinden bugünkü Afganistan, Harezm, Merv ve Herat'a kadar veya Aral Denizi havzasında yaşamış oldukları tahmin edilmektedir. Yaşadıkları yere göre bazen değişik isimlerle de anılmışlardır. İran yöresinde bir Zerdüş için bazan vehdin denirken, Hindistan ve Bombay'da hudin denmiştir. Müslümanların İran'ı fethinden önce Zerdüştiler için mazdayasna ismi de kullanılmıştır. Batılıların mazdeen olarak değiştirdikleri bu terim, kelime itibarıyla "Ahura

Mazda'ya ibadet eden" anlamına gelmektedir. Mazdeen'e, Peygamber Zarathustra tarafından tezkiye edilmesi sebebiyle "temizlenmiş" anlamında Zarathustri de denir. Yasna 53'te verilen bilgiye göre Zerdüşt 77 yaşında (M.Ö. 583) ölmüştür.[4]

Zerdüştilik'te daena ve den kelimeleri, din kelimesini karşılayan iki terim olarak kullanılmaktadır. Bunlar, Kur'an'da ve modern Farsçada kullanılan "din" kelimesinin de menşei olduğu ileri sürülen "dan" ve "daftnâ" terimleridir. Orta İran'da kullanılan Pehlevicede bir terim olan "dfin" in, Avesta'da yine din manasına kullanılan "daena"[5] dan türetildiği ifade edilmektedir. "Denân" teriminin de "gerçek inananlar, müttakiler" anlamında türetildiği belirtilmektedir.[6] Zerdüşt'ün dini; Allah'a ibadeti, şeytani reddetmeyi, iyiliği emretmeyi ve kötülüklerden kaçınmayı içeriyordu. Yazdan ve Ehriman gibi aydınlık ve karanlık da birbirine zıt iki şeydir ve âlemdeki varlıkların ilkesidir. Ancak tanrı Ahura Mazda nurun ve karanlığın yaratıcısı ve yoktan var edicisi olarak kadiri mutlak bir varlıktır.[7]

Zerdüşt'ün tanrı anlayışının monoteist mi, dualist mi olduğu konusunda iki görüş vardır. Bunlardan biri olan klasik görüşe göre; Zerdüşt dini dualist tanrı inancına sahiptir. Kötü olan her şey "Engermeinow"un, iyi olan her şey de "Spentameinow"un bir parçasıdır. Bu iki zat daima savaş halindedir. Diğer ise yeni tarihçilere ait olan; Zerdüşt dininin saf bir tevhit dini olduğu görüşüdür. Zerdüştilik ister tevhidi bir din olması açısından ele alınarak Urmuzd (Hürmüz) ve Ehrimen'e, Ahura Mazda'nın mahlukudur densin; isterse şirk ve dualizm esaslarına dayalı bir din olduğu ileri sürülerek Ehrimen'in, Ahura Mazda ile aynı zamanda mevcut olduğu söylensin, her iki durumda da dualist özelliği ifade edilmiş olur. Onun bütün varlık âlemini, hayırşer ve karanlıknur olarak iki esasa indirgemesi bu kanaati uyandırmaktadır. Bu dualist dünya görüşü, tabiat ve varlık âlemini ikiye ayırdığı gibi, insan ve dünyayı da iki zıt kutba bölmektedir.[8] Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi; bu iki zıt gücün üstünde başlangıçta mutlak varlık olan Ahura Mazda'nın bulunduğu düşüncesi, tek

tanrı fikrini desteklemektedir.

Zerdüştlükte Tanrı inancının yanı sıra melek, kitap, ahiret, hesap, cennet, cehennem gibi inançlar da mevcuttur. Zerdüştiliğin amentüsü de şöyledir: "Deva'lara tapınmaktan vazgeçiyor ve Zerdüş'tün müridi olduğumu, Ahura Mazda'ya tapındığımı, Deva'ların düşmanı olduğumu beyan ediyorum." Ayrıca İslamiyet'tekine benzer ve günde iki defa kılınan namaz da yer almaktadır. Zerdüştilikte güzel ahlak sahibi olmak temel felsefedir.[9]

Zerdüş'tün vahye muhatap olduğu İslam kaynakları dahil bir çok kaynakta ifade edilmektedir. Ancak Zerdüştiliğin kaynaklarından mevcut olanlar M.S. IV. veya VI. yüzyıllardan itibaren yazılmış ve birkaç gruptan oluşuyorlar. Bunlardan yazılı kaynakların başında gelen Avesta birçok bölümden oluşmuştur: Bunlar Yasna (Kurbanlar), Yasht (Tanrılara yönelik ilahiler), Vendidad (Temizlenme kuralları), Vispered (Kült), Nyâyishu ve Gah (dualar), Khorda veya Küçük Avesta (günlük dualar), Hadhökth Nask (Kutsal Yazılar Kitabı), öte dünya ile ilgili kuralları ihtiva eden Aogemadaechâ (biz kabul ediyoruz) ve Nirangistan (kültürel kurallar). Yasnaların en eski bölümü olan Gathalar (ilâhîler), Zerdüş'tün bizzat kendisine atfedilmektedir.[10]

Zerdüş't tarafından eski İran dininin reform edilmesi suretiyle kurulmuş ve İran'ın Hz. Ömer tarafından fethi döneminde İran'ın resmi ve hemen hemen milli dini hüviyetini almış bulunan Zerdüştiliğin, Orta Asya'ya ne zaman girdiğini kesin biçimde tespit etmek güç olmakla birlikte, kültürel açıdan Türk ülkelerinde de etkili olduğu bir gerçektir. Göktürk Devleti döneminde, imparatorluğun sınırları Horasan'a kadar uzanmıştır. Ayrıca Sasaniler Dönemi'nde Türkistan'da Hint etkisi azalmış ve buna paralel olarak İran milli dini karakterine bürünen Zerdüştilik, İran'da Mani dininin ortaya çıkması ile yönünü Orta Asya'ya çevirmişti.[11] M.S. III ve IV. yüzyıllarda Zerdüştlük, Budizm ve Hıristiyanlık, Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde görülmüştür.[12]

Coğrafi yapısı itibarıyla iç içe olan toplumların kültürel değerlerinde benzer ve ortak noktaların olması tabiidir.

Zerdüştiliğin eski bir İran dini olması sebebiyle Türk ve İran toplumlarında bu dinin ortak bazı uygulamaları, geçmişte tarihçiler tarafından tespit edilmiştir. Orta Asya'nın çok eskilerden beri Hindistan ve Çin'le olduğu gibi, İran'la da münasebetleri olmuştur. Milattan önceki devirlerden beri Orta Asya'nın iç bölgelerinde İranlı unsurlar, İran'a yakın bölgelerde de Orta Asyalı Türk unsuru yer almıştır.[13]

Zerdüştiliğin Türkler tarafından kabul görmesini izah edebilmek için, bu dinin yayıldığı sahayı ayrıntılı bir şekilde incelemek gerekir. İran'da Ariler tarih içinde kendini Zerdüşt'lüğün yayılma döneminde göstermektedir. Arilerden önce İran'da yerli kavimler yaşıyordu. Ariler İran'a ve Hint'e olmak üzere iki farklı ülkeye dağılmışlar. Buraları işgal ettikten sonra bölgede büyük medeniyetler kurmuşlar. Yeni şartlarla karşılaşmaları sebebiyle Hint Arileri kabile hayatında kalırken, İran Arileri tarıma yöneliyorlar. Hayat şartlarının, sosyal düzenin ve ahlak duygusunun değişmesiyle, Mitraizm ve Zerdüşt'ten önceki ilkel dinler, İran'ın yeni ihtiyaçlarına artık cevap veremez hale gelmiştir. Yeni şartlara, sosyal, iktisadi ve ahlaki ihtiyaçlara cevap verecek, mevcut duruma uygun bir din gerekiyordu. Meselâ, daha önce hayvancılık yapanlar, artık kabile şeklinde yaşıyordu; bu nedenle tanrı için kolayca kurban kesebiliyorlar ve etinden istifadeyi düşünmeden Tanrı'nın yolunda yakabiliyorlardı. Bu dönemin arkasından çiftçilik düzeninde kurban kesmenin zararlarını görebiliyorlardı. Hayvancılıkla uğraşmamaları sebebiyle kurban kesmek artık onlar için zorlaşmıştı. Bunun için önceki hayvancılık döneminde çok kolay uygulanan bir geleneğin gerçekleştirilmesi çok zorlaşmıştı. Bu sebeplerden dolayı Zerdüşt ortaya çıkmış ve Tanrı'ya bağlılığı tesis için yeni bir din kurmuştur.[14] Zerdüşt'ün ne yaşadığı tarihle ve ne de yaşadığı yer ile ilgili kesin bilgilere ulaşılmıştır.

Türkler ile İranlılar arasındaki ilişkilerin kesin başlangıç tarihini tespit etmek güç olmakla beraber, asırlarca iki toplum iç içe yaşamıştır. Ancak bu ilişkiler her zaman dostane ilişkiler olarak devam etmemiştir. İranlılar ile Türkler zaman zaman Bizans'a karşı ittifak yaptıkları için bazı başarılar

kazanmışlardır. İttifakın bozulduğu zamanlara rastlayan Bizans-İran mücadeleleri esnasında ise Türklerin Hazar Denizi kıyılarına kadar sardıkları gözden kaçmıyor. Barthold Türklerin Hazar Denizi'ne akan "Gürgen" nehri havzasını ele geçirmekle İran medeniyeti tesirinin başladığını ve Zerdüştiliği kabul ettiklerini belirtiyor.[15] Ama bütün bu dostça ve düşmanca ilişkiler sonucu, açık olan bir şey varsa, o da iki tarafın sıkı bir kültürel alışveriş içine girdikleridir.

Türk-İran ilişkisinin bu şekilde yoğunlaşmasının sonunda, İran etkisinin bilhassa Göktürkler devrinden itibaren daha çok arttığı ve Çin, Hint etkilerine rakip hale geldiği müşahede edilmektedir. Sasani İmparatorluğu'ndaki dini mücadeleler sırasında İran'da barınamayan Zerdüştilik ve Manihaizm gibi çeşitli İran dinlerinin mensupları, İran-Çin kervan yolları vasıtasıyla çeşitli Orta Asya ve bu arada Türk topluluklarının bulunduğu memleketlere sığınarak kendi inançlarını yayma imkanı bulmuşlardır.[16]

Sasaniler Devri'nde Orta Asya'da Hintlilerin tesirinin azalmaya ve buna mukabil İran etkisi kuvvetlenmeye başlamıştır.[17] Orta Asya halkından bazılarının Farsça konuşmaları, Zerdüştilerin bu coğrafyada başarılı olmalarında etkili olmuştur. Buhara şehrinin bir dönem Zerdüşti bir karaktere büründüğü düşünülürse, bunda mezhep kavgaları neticesinde mağlup olan İranlı unsurların, çeşitli din ve mezheplere hoşgörü gösteren Türklere ve Türk ülkelerine yönelmelerinin asıl sebebi anlaşılmış olur.[18] Halbuki Türkler, Parsların tersine Araplara karşı direnmişlerdir.[19] Ayrıca üzerinde durulması gereken bir husus da; Eftalitlerin (Ak Hunlar) İran ülkesini fetih hareketleridir. İşte bu fetih hareketi Fars unsurun tekrar Türk ülkelerine intikalini sağladığı gibi, yine Abbasi halifelerinin İran ve Zerdüştiliğe karşı baskı politikası uygulaması da bu ülkelerdeki Fars unsuru güçlendirmiştir. Buna rağmen İranlılar buldukları ülkede tam hakim değillerdi ve koloniler halinde yerleşmişlerdi. İranlıların, savaştan ziyade Türk ülkelerine sulh içinde gelmeleri, onların Türkler üzerindeki dinî ve

kültürel etkilerini artırmıştır.[20] İşte bu sebeple Buhara'da Mecus mabetleri çoğalmış ve Zerdüştilik Baykent ve Semerkant'ta da oldukça etkili olmuştur.[21] İslam fethi öncesi oldukça büyük dini kargaşa içinde bulunan Maverâünnehir'de de Zerdüştilik hakim durumda idi.[22] Bazı kaynaklar, Zerdüştiliğin, Çin Seddi'ne kadar olan sahada çeşitli Türk boyları arasına yayıldığını belirtmektedir.[23] Aslında Zerdüştiliğin milli bir din olduğu ve misyoner özellikler taşımadığı göz önüne alınırsa, kültürel geçişini ve Türkler arasında taraftar bulmasını yakın temas ve sirayet yoluyla yayılmaya hamletmek gerekecektir. Esasen, müesses bir din olan Zerdüştiliğin, bu şekilde Türklerin arasında yayılmış olmasının, milli bir dinin, şartlar uygun olduğunda evrenselliğe yönelmesini göstermek bakımından, dinler tarihi açısından önem arz etmektedir.

Göktürk Hakanlığı'nın kurulduğu VI. yüzyıldan itibaren Hıristiyan, Zerdüşt ve Maniheist cemaatlerin varlığı çeşitli inançların bir arada barındırmakla beraber yine de hakim din Gök Tanrı dinidir.[24] Tamim b. Bahr Dokuz Oğuz Kabilelerinin meskun oldukları bölgelerde yaptığı seyahatler sırasında onlar arasında Budizm'in yanı sıra Mani ve Zerdüştlük dinlerinin yayıldığını hatta önceleri çok kuvvetli olan Zerdüştlüğün, Mani dininin süratle yayılmaya başlamasından sonra eski gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başladığını nakletmiştir.[25]

Batı Göktürkleri ile Bizanslılar arasında M.S. 571-591'de sıkı ilişkiler devam etmiştir. Bu dönemde bölgeye gelen elçilerden Teofilakt Simokatta "Türkler son derece olağanüstü bir tarzda ateşe saygı gösteriyorlardı" demektedir. Ayrıca Göktürklerde İran Zerdüştiliğinin, Hormuzda tanrısını kabul edilecek kadar tesir ettiği bilinmektedir.[26] Türk ve İranlıların tarih boyunca iç içe yaşamaları Türk ve İran mitolojilerinin çatışmasına da sebep olmuş, Türklerin atası Alp Er Tunga, İran kültüründe Afrasyap ismi ile anılmıştır.[27] Daha sonraki dönemlerde de karşılıklı kültürel etkileşme devam etmiştir. Nitekim Selçuklu Dönemi'nde kullanılan Keykubat, Keyhüsrev, Keykavus gibi unvanlar buna örnektir. Ayrıca Yezdan kelimesi o kadar yaygınlaşmıştır ki mehter marşımıza Allah anlamında

girmiş ve yıllarca kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir.[28] Uygurlar döneminde de Turfan şehrinde Buda mabetlerinin yanında Mani ve Zerdüşt mabetleri yer almış, Uygurlar eski Türk inanışlarına olduğu kadar çok eskiden denedikleri Mani ve Zerdüştlük, yani ateşe tapma dinlerine karşı olan saygılarını da henüz yitirmemişlerdir.[29]

Sasanilerin son zamanlarında, yani VII. yüzyılın başlarında İran dinlerinin bu suretle Orta Asya'ya doğru yayılışa geçmesi, Soğd ve Baktriyan bölgelerinde daha önce mevcut olan Budizm'in etkilerini silmiştir. Böylece bu sahalar Zerdüştiliğin hakim olduğu yerler haline gelmiştir. Buralarda yaşayan Türkler, daha önce İran kültürüne girmiş olduklarından Zerdüştiliği kolayca benimsemişlerdir.

M.S 630'larda bu mıntikalarda dolaşan HiouenT'sang, budist mabedlere çok seyrek rastlandığını, bunların Boş olduğunu, çünkü Zerdüştilerin Budist rahipleri engellediklerini, hatta zaman zaman yanar odunlarla kovduklarını bildirmektedir.[30] Onun bu ifadeleri, artık Budizm'in adı geçen bölgelerde faal bir durumunun kalmadığını göstermektedir.

Maveraünnehir halkının Arap fethinden önceki hayatın esas özelliği, arazi sahibi aristokratların hakimiyetine karşı İran'da olduğu gibi dengeyi sağlayacak bir taht, bir mabet ittifakı yoktu. Mahalli hükümdarlar, ileri gelen asilzadelerden meydana geliyordu. Böyle bir siyasi teşkilat altında bir devlet dininden söz etmek mümkün değildir. İran da olduğu gibi Maveraünnehir'de de hakim sınıfın dini Zerdüştilik olduğu halde İran'da cezalandırılan dualist mezheplere bağlı olanlar Maveraünnehir'de emin bir sığınak buluyorlardı. Budistler ile Nasturilerin de aynı hürriyete sahip oldukları anlaşılıyor. Zerdüştilik ile Budizm arasında da önemli bir mücadele görülmemiştir.[31]

Türklerin arasında Zerdüştlüğün etkilerinin Horasan ve Maveraünnehir bölgelerini aşarak daha geniş alana yayıldığı anlaşılmaktadır. El Bekri, İstanbul'da esir bulunan bazı Müslümanların bildirdiklerine dayanarak Peçeneklerin Mecusiliğe intisap ettiklerini haber veriyor. Tryjarski haklı olarak Arapların "Mecûsi" terimini sadece ateşperestlere

değil, fakat aynı zamanda genel olarak putperestlere uyguladıklarını; dolayısıyla burada söz konusu olanın gerçekten de Zerdüştlüğe geçen Peçenek Türkleri mi yoksa Müslüman Araplarca genel bir uygulama ile “putperest” olarak vasıflandırılanlar mı olduğunun anlaşılamadığına işaret ediyor. Nitekim, A.M.Chtchbak da Peçeneklerin kesin olarak Mecusi oldukları sonucunu çıkarmanın güç görüldüğünü aynı düşüncelerle ifade etmektedir.[32] Diğer taraftan Horasan yöresinde Şul Türklerinin Sasanilerin desteklediği ateş kültüne girdikleri ve oradan İslam’a geçtikleri anlaşılmaktadır. Miladi VIII. yüzyıl başlarında Dihistan Türklerini Şul Tigin ve Gürcan’ı da Firuz b. Kul idare etmekteydi. Bu iki hükümdarın kardeş oldukları ve Mecusi dinine mensup oldukları belirtilmektedir.[33] Bununla beraber, Zerdüştiliğin Türkistan’daki durumu ve Türkler arasındaki gelişmesi hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Hatta bu dinin Maveräünnehir’in doğusunda yayılıp yayılmadığı meçhuldür. Ancak Yakut elHamevi, Tamim b. Bahr elMutavvai’den naklen verdiği bilgilerden hareketle IX. yüzyıldan önce Tuguzguzların (Uygurlar) yurdunda Mani ve Zerdüştiliğin mensuplarının bulunduğunu belirtiyor. Başlangıçta Maveräünnehir’de Zerdüştiliğin hakim olduğunu, sonra başkentten başlayarak yavaş yavaş Manihaizm’in güç kazandığını kaydetmektedir.[34] Barthold ise Harezmi bölgesinde de XI. yüzyıla kadar önemli çapta İran etkisinin, dolayısıyla Zerdüştiliğin vücut bulduğu kanaatine sahiptir. Ancak bütün bu bilgiler Zerdüştiliğin Türkler arasında ne derece etkili olduğunu anlamaya yeterli değildir. Ancak Abbasiler zamanında VIII.IX. yüzyıllarda Horasan ve Maveräünnehir bölgelerinde cereyan eden bir takım olaylar, Zerdüştiliğin Türkler arasında pek de küçümsenmeyecek bir taraftar kitlesi toplayabildiğini göstermektedir.[35] Nitekim bir süre sonra Nişabur, Herat, Belh ve Kabil gibi önemli kültür merkezleri Melametiliğin ana üsleri olmuştur.[36] Zerdüşti ve Manihaist düşünceler ise, bu mezhebin yanında varlığını sürdürmüştür. Diğer taraftan Kalenderi zümrelerinin menşeinin de Budist, Zerdüşti ve Manihaist kültürlerde aranmasında pek çok sebep vardır.[37] Çünkü sahip

oldukları kültür değerlendirildiğinde bu benzerlikler ortaya çıkmaktadır.

Ebu Müslim, Emevi idaresine karşı kazandığı zaferden sonra hem Arap hem de İran milli hareketlerine karşı mücadeleye mecbur kalmıştır. Nişabur'da ateşperestler arasında çıkan ve saf Zerdüşt akidesinin yeniden canlandırılmasını isteyen ve bir reformcu Bih Aferid, Parsi ruhban sınıfına karşı şiddetle saldırıya geçti. Mecusiler, Ebu Müslim'e, hem kendilerini hem de İslamiyet'i baltalayan bu adamın ortaya çıktığı şikayeti üzerine, bu oluşumu ezmek için onlara yardımda bulunarak, 750-751 Buhara'da Araplar tarafından büyük bir isyan çıkarılmıştır.[38] Ancak Ebu Müslim'in öldürülmesinden sonra, Horasan ve Maverâünnehir'de, VIII. ve IX. yüzyıllar içinde birbirini takip eden ve Abbasi Devleti'ni yıllarca uğraştıran bir takım isyanlar patlak vermiştir ki bunlar temelde eski Zerdüştü ve Mazdeist çevrelere dayanmaktadır.[39] İşte bu isyanlar yakından incelendiğinde, bunların çıktığı bölgelerde yaşayan çeşitli Türk zümrelerinin geniş çapta harekate katıldıkları müşahede edilmektedir.

Türkler bu cümleden olmak üzere, Sindbad (755), Türk İshak (757), Ustâdı Sis (767), Mukanna' (770-782), Râfi' b. Leys (806) ve nihayet Babek Hurremî (819-838) isyanlarında önemli roller oynamışlardır. Bu olaylar hakkında bilgi veren kaynaklar, başta bizzat Ebû Müslim'in kendisinin yönettiği ihtilal dahil, hepsinde de Horasan ve Maverâünnehir'deki Zerdüşt Türklerin payına işaret etmektedir.[40] Çünkü bazı kaynaklarda İslam ordularıyla ilk temasa gelen Türklerin Zerdüşt, Buda, Mani ve kısmen Nesturi Hıristiyan dininden oldukları için İslam'ın bunların arasında çok yavaş ilerlediği, hatta Semerkant ve çevresinde çok ciddi mücadeleler olduğu kaydedilmektedir.[41]

Ebu Müslüm tarafından Türklere elçi olarak gönderildiği için "Türk" lakabı verilen İshak, Ebu Müslüm'in katlinden sonra Maverâünnehir'de isyan çıkartmıştır. İshak, Zerdüşt'ün sağ ve kendisinin de onun halefi olduğunu iddia etmekte ve onun dinini tesis etmek için yakın zamanda ortaya çıkacağını söylemekteydi. Ancak İsyân hemen bastırılmıştır.[42] Halife

elMehdi zamanında ise, Maveräünnehir'de meydana gelen elMukanna isyanına da Türkler iştirak etmişlerdir. Kular Tegin kumandasındaki seçkin ve muntazam Türk kuvvetleri Semerkant çevresinde faaliyette bulundular ki bu devirde sözde Müslüman sayılan ahalinin çoğu Manihaist ve ateşperestlik geleneklerine bağlı idi.[43] Ayaklanmaları hazırlayan şahısların, harekete geçmeden önce, Zerdüşt Türklerle temasa geçtikleri ve bunlar arasına propagandacılar göndererek kendi taraflarına çekmeye çalıştıkları ve başarıya ulaştıkları bilinmekteydi. Bu çerçevede Babek'e mensup Hurremilerin de Mazdak dinini diriltmeye çalıştıkları kaynaklarda geçmektedir.[44]

Kronolojik olarak özetlenen bilgiler, VIII.IX. yüzyıllarda Maveräünnehir'den ta Azerbaycan'a kadar geniş bir saha içinde yaşayan Oğuzlar, Dukuzoğuzlar, Halaçlar, Karluklar ve benzeri muhtelif Türk zümrelerinin ne ölçüde Zerdüştiliğin etkisi altında bulunduğunu göstermeye yeterlidir sanıyoruz. Bu hareketlerin, özellikle Mukanna' ve Babek hareketinin uzun yıllar Abbasi Devleti kuvvetlerine başarı ile karşı koyuşlarında bu savaşçı Türklerin büyük payı olduğu açıktır. Öyle anlaşılıyor ki, halifeliğin şiddetli takip ve baskılarına maruz kalan, İran'ın önemli merkezlerinden çıkma Zerdüsti ve Mazdeist liderler, kendi dinlerine mensup Türklerin yaşadığı topraklarda rahat yüzü görmekte ve ilk fırsatta onları ayaklandırarak halifeliğin otoritesini kırma teşebbüsünde bulunmaktaydılar.[45] Bundan da anlaşılacağı gibi Zerdüştilik, Türkler içinde geniş bir taraftarlar kitlesi elde edebilmişti. Biraz mübalağalı olmakla birlikte, Üstadı Sis'in etrafına üç yüz bin Zerdüşt Oğuz Türkünü toplayabilmesi, tabanının ne kadar geniş olduğunu gösterecek niteliktedir. Oğuzlar arasında mevcudiyetinin tespiti, İslâmiyet'in kabulünden sonra da göçebe kabileler olarak hâlâ kalıntıları bulunan Zerdüşt etkiler, daha çok Oğuzlar vasıtasıyla Anadolu'ya nakledilmiş olmalıdır.

Zerdüşt dininin bir mezhebine göre, bir insan ölünce, ölünün etleri kemiklerinden sıyrılır ve kemikler ayrı bir kaba konarak gömülürdü, ilim dilinde bu kaba ossuarium denir. Türk hakanlarının Horasan ve Batı Türkistan'a tayin edilen Göktürk

şadları ve yabgularının Zerdüşt dinini kabul ederek bu ananeleri bizzat kendilerinde de tatbik etmiş olmaları mümkündür. Bu kültürden Manas Destanı'nda da bahsedilirdi.[46] Bunlar sanatsal bakımdan incelendiğinde, Batı Türkistan'daki Soğd ossuariumlarının köşeli olduğu görülür. YediSu'da yani Orta Asya'da bulunanlar ise yuvarlak bir şekilde yapılmışlardı. Bu sandıkların veya topraktan yapılmış kapların ön kısmı, umumiyetle İran mitolojisine ait resimlerle süslenirdi.. Bu resimlerin tetkiki, Soğd sanatının Orta Asya'daki mahiyeti hakkında da bize bir fikir verebilmektedir. Bu resimlerden anlaşılmaktadır ki, her ne kadar Göktürk çağındaki YediSu Soğdları eski Sasani ananelerini devam ettiriyor idiyse de, diğer yandan da Turfan ve Kuça'daki Budist kültürün tesirlerinden kurtulamamışlardı.[47]

Müslüman Türk destanlarından Manas Destanı'nda üç yerde bahsedilen defin törenleri rivayetlerinin birinde; Han Köketey'in defin töreni ile ilgilidir. Bu rivayete göre ölüm yatağında olan Köketey halkına vasiyetlerini anlatırken, "Halkım, ilim! Gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız, (etimi) keskin kılıçla sıyırınız..." demektedir. Burada söz konusu olan defin töreninde İslam unsurlarından eser yoktur. Destan şairine göre Han Köketey Müslüman Kırgızların hanıdır ve kendisi de Müslümandır.[48] Müslüman bir hanın bu şekilde davranması, ülkesinde İslam'ın yayılma dönemi ile ilgili olmalıdır. Zira Horasan ve Maveraünnehir Türklerinde İslamlaşma sürecinin çok yavaş devam ettiği, Budist, ateşperest, Hıristiyan ve Manihaist cemaatinden Müslüman olanların ancak sözde kaldığı bilinmektedir. Bu sebeple Buhara hükümdarı Tuğşad, 739 yılında öldükten sonra etini (keskin bir şeyle) kemikten ayırmışlar ve kemiklerini Buhara'ya götürerek cenaze ve defin törenini Zerdüşt dinine göre yapmışlardır. Ölünün etlerini kemiklerinden ayırmak Orta Asya'daki Zerdüştilerin adetlerindendi. Horasan ve Maveraünnehir'e Türk hakanları tarafından tayin edilen Şad ve Yabgular yerli din olan Mazdaizm'i kabul etmişlerdi. Türk hakanları namına Buhara'yı idare eden Tuğşad ve anası Hatun da herhalde yerli adete riayet etmiş olacaklardır.[49]

İran'dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfus sebebiyle, Türkistan'da yayılmış olan Zerdüştilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. Bu itibarla Göktürkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmişlerdir. Öte yandan, bir kısım Türkler, ölümle ilgili uygulamalara bağlanarak ölülerinin kemiklerini Ossuariumlar içine koymuşlardır.[50] Ayrıca bir Çin motifi olan cennet kuşu, Zerdüştiliğe de geçip onun en önemli sembollerinden biri olduktan sonra Göktürk ve Hun Devri kurganlarındaki kumaş ve eyerler üzerinde de görülmektedir. Bu motifler Orta Asya'daki İrani etkileri göstermektedir.[51] Zira horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

IX., X., XI. ve hatta XII. yüzyıl İslâm coğrafyacıları, Kırgızlar, Kimekler, Macarlar ve benzeri Türk topluluklarında ateşe ibadet edildiğini ve ölülerin yakıldığını haber vermektedirler.[52] Başlangıçta, Türklere ait kabirlerde cesetleri yakma adetini ispatlayacak şeyler bulunmamıştır, fakat sonraları içinde cesetler yakılmış kabirler meydana çıkarılmıştır.[53] Geleneksel Türk dininde, tabiat kültü içerisinde ateş kültü de çok önemli yer tutmaktadır. Altaylı Şamanist Türk boylarında ateş üzerine şöyle bir efsaneye göre; İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ihtiyaç yokken, Tanrı onlara et yemelerini emrederken, Ülgen de ilk defa insanlara ateş yakmayı öğretmiştir. Altaylarda ve Yakutlarda ancak çakmak taşından elde edilen ateş kutsaldır. Bu ateşe mukaddes ateş derler. Aile ocağında yanan ateş nasıl yanarsa yansın kutlu sayılır. Ateş kültünün Moğol uluslarına Türklerden geçtiğine delil Moğolca da ateşe "gal" denildiği halde ateş tanrısına "ot" denildiği belirtilmektedir. Ateşe bakıp kehanet etmek Türklerde çok eski bir görenektir. Eski Arap müellifleri bu konuda, "Türklerin büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dua okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir" demektedirler.[54] Yine

Kilikyalı Zemarkhos öncülüğünde Türk hakanının yanına gönderilen elçilik (M.S. 568) heyeti, sözü temizleyici, çok güçlü sihirbazlığın dikkatlerini çeken örneğine getirirler. Daha sonra onlar Zemarkhos'un yanına geldiklerinde Romalıların kendileri ile birlikte getirdikleri şeyleri götürürler, onların hepsini bir yere toplarlar. Sonra ağaç budaklarından büyük ateş yakıp ve İskit dilinde ne anlama geldiğini bilmediğimiz sözler fısıldamaya başlarlar. Aynı zamanda zil çalmaya ve bütün şeylerin üzerinde davul darbeleri işitilir. Artık cezbe haline gelen bu adamlar, tehditle yanan ruhları kovarlar. Bu yüzden onların yabancı ruhları kovup adamları kötülükten kurtarmak kabiliyeti olduğuna inanılır. Güya bütün felaketleri kovduktan sonra onlar, Zemarkhos'un kendisini de ateş üzerinden geçirmişler ve bu yolla onu da temizlemişlerdir.[55] Yalnız ateş vasıtası ile temizlendikten sonra, Zemarkhos, Han'ın yanına bırakılmıştır. İlk bakışta burada kamlıkla ilgili unsurların, Cezb'e gelme, kaval çalma vb. görüldüğü düşünülebilir. Fakat sahne dikkatle gözden geçirildiğinde, aslında burada davetin söz konusu olmadığı, kötü ruhların ateşin mukaddes gücü ile kovulduğundan söz edilebilir. Başka bir ifade ile, burada spritualizm yok, imaji mevcuttur. Kötü ruhları ateş yardımı ile kovmak hakkındaki düşünce Avustralya'dan Bavarya'ya kadar geniş bir coğrafyada yayılmıştır ve hiçbir yönden müstesna, yahut orijinal sayılmaz. Aynı inanış, XIII. asırda Rus hükümdarlarının ateş vasıtasıyla temizlemeye mecbur eden Moğollarda ateşe çöp değil, yalnız titizlikle doğranmış odun parçaları atan Buryatlar arasında da bulunur. Kısaca ateşe tapınma, hem şekil hem de mana itibarı ile ruhların çağrılması ile tam zıddiyet teşkil etmektedir.[56]

Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Türklerin ateşe tazim ettikleri belirtilmektedir. Ancak bunun sadece Göktürkler zamanında ve Batı Göktürk bölümünde görülmesinden İran Zerdüştiliğinin tesiri olduğunu göstermektedir.[57] Göktürk Devleti'nin içindeki atlı göçebe Türk halklarından bir kısmının ateşperestlik, yani Zerdüşt dinini kabul etmiş olmaları çok muhtemeldi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi,

Bizans elçisini ateş üzerinden geçirme merasimi, yapan kimseler Türk olmasalar bile, Göktürk Devleti'nde Zerdüştlük ananelerinin yerleşmiş olduğunu bize göstermesi bakımından enteresan bir hadisedir. Orta Asya'da Zerdüştlük dinini kabul eden göçebelere ait tapınakların, daha ziyade arabalar üzerindeki çadırlar içinde bulunması çok muhtemeldi. Bununla Orta Asya'da bazı küçük ateşgedeler de ele geçmişti. Zerdüştlük dininde bir insanın günâhlardan temizlenmesi, ateş üzerinden atlatılması suretiyle yapılırdı.[58] Ayrıca Tatarlarda da ateş temizleyici bir kudrete sahiptir. Hanlardan birine yabancı elçiler gelince, bunlar günâhtan ve zararlı şeylerden kurtulup temizlensinler diye, iki ateş arasından geçirilir, getirilen hediyeleri bile iki ateş arasındaki bir yoldan geçirilirler. Yine Tatarlar cenazeyi gömdükten sonra ölenin arkada bıraktıklarınının temizlikten geçirilmesi için iki ateş yakarlar, her birinin yanına toprağa birer mızrak dikilir, buradan bütün ev halkının evde bulunan her şeyi ile geçmesi gerekir.[59]

Orta Asya'daki ateş kültünün Zerdüştlükle ilgisi fikri hakikatten uzaktır. Çünkü burada yalnız zahiri benzerlik vardır. İran'da Mobadlar (din adamları) mukaddes ateşe yaklaşırken yüzlerine örtü takarlardı ki, nefesleri ateşi kirletmesin. Türklerde ise ateş vasıtasıyla kötü ruhları yani dünyadaki en kötü güçleri korkutmak esastır. Mesele şudur ki, İran'da ateş dini tapınma objesi, Türklerde ise büyü aracı idi. Yani aslında onların arasında hiçbir benzerlik bulunmuyordu.[60] Geleneksel Türk dininde ateş her şeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Batı Göktürk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdi. Moğol saraylarında da bu adet vardı. Bu tören elçiler ile gelmesi mümkün olan kötü ruhları kovalamak içindir. Bu inancın izlerine Müslüman Türklerde de rastlıyoruz. Başkurtlar ve Kazaklar bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde "alas alas" diye dolaştırırlar. Buna alaslama denir. Anadolu Türkçesinde "alazlama" şeklinde geçmektedir, ateşte temizleme anlamını ifade eder. Altay ve Yakut kamlarını ateşle kötü ruhları kovmak için okudukları

afsunlarda “alias, alias” diye bağırir ki bu kötü ruhları kovmak demektir. Ayrıca A. İnan Yakutların and törenlerini ateş ve ocak karşısında “Büyük babamız ateş karşısında... and ediyorum...” şeklinde yaptıklarını belirtiyor.[61]

Ayrıca burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da Zerdüştilikteki ateş kültü'dür. Ahura Mazda'nın bir sembolü olan ateş, İran kültüründe tapınma objesidir ve öneminden dolayı birçok inançları bu külte bağlı bulunmaktadır. Zerdüştlükteki pek çok unsur gibi ateşin rit yemeklerinde bir kült objesi olarak kullanılması Sabiliğe de geçmiştir.[62] Eski Türklerin ve genel olarak Altay uluslarının ateşperestliği ile İranlıların ateşperestliği arasında bazı bilginlere göre ilişki bulunmaktadır. Altay uluslarında da ateşperestlik ile ilgili; ateşe kurban sunma ateş vasıtasıyla temizleme gibi birçok tören bulunmaktadır.[63] Bu sebeple Türklerdeki ateş kültünü Zerdüşti bir unsur olarak kabul ve takdim etmenin uygun olmadığı kanaatindeyiz. İran'da mevcut olan ateş kültü, Zerdüştilik öncesinde yaygın olduğu gibi, başka toplumlarda da yaygın bir kültür. Çünkü ateş objesi insan hayatında büyük öneme sahiptir.

Türklerden bahseden Arap coğrafyacıları bunlar arasında ateşperestlik, Mazdaizm dinini tutanların bulunduğunu zikrederler. “Mecusi”, Farsça “ateşperest”, kelimesinin kullanılması dikkate değer. Menşei Süryanî olan (Maguşa) bu kelime ile müellifler yalnız İranlı ateşperestleri değil, fakat başka bazı kavimleri de kastediyorlar. Bu kavimlerden özellikle Dokuz Oğuzlar da söz konusudur. Dikkate değer ki bazı Arap müellifleri Macarları, Slavları ve Rusları ateşperest olarak gösterir. Eski Arap müelliflerine göre “ateşperest” ve “mecus” kelimeleri aynı manaya gelirdi. Norman Wikinglerine, ateşperest olduklarından dolayı mecus denildiği bunu ispat eder. IX. yüzyılda İspanya halifesinin Normanlara gönderdiği elçi; Normanlar hakkında “mecuslar” yani “ateşperestler” demektedir. Bu müelliflerden bazıları, İslamiyet'i kabul etmelerinden önce Peçeneklere ve Tuna Bulgarlarına da “mecus” derlerdi. Bu müellifler muhtelif Türk uluslarının ve hatta küçük boyların dinlerinden bahsederken

birbirinden ayırt ederlerdi.[64] Aslında ateşin Zerdüştlük öncesi İran kültüründe önemli bir kült olması, Zerdüştilik ile beraber ve sonrasında da (Manihaizm, Mazdeizm ve Parsilik gibi) önemini hep muhafaza etmiştir. Bunun için İslam tarihi kaynaklarında bu dinler için Mecusi ve Zındık kelimelerinin kullanıldığını görüyoruz.

Aslında Zerdüştilik evrensel dinler üzerinde de etkili olmuştur. Bazı Batılı araştırmacılar Yahudiliğin başlangıçta ahiret, cennet ve cehennem inançlarını Zerdüştilikten aldıklarını, İslamiyet'in ise namaz ibadetini Zerdüştlükten aldığı iddialarında bulunmaktadırlar.[65] Ancak Zerdüştlüğünde, Haniflikten beş vakit namaz gibi birçok şey aldığı bir gerçektir.[66] Çünkü Haniflik Zerdüştlükten çok önce ortaya çıktığından doğal olarak etkilenen Zerdüştlük olmalıdır. Her halükârda Zerdüştiliğin etkileri İslâmiyet'in yayılmasından sonra da az çok devam etmiş ve bu meyanda Şiilik uygun bir ortam oluşturmuştur.

Yedisu'da, Soğd[67] kültür merkezleri, VVII. asırlara ait Sukuluk, Kenbulun eserleri yuvarlak kapaklı ossuriumlarla kadın heykelcikleri idi. Pencikent'de olduğu gibi Sukuluk'ta da İran tanrıları ve mitolojisi, GrekoBudist ikonografisi ile ifade ediliyordu. Ateşperest Soğdların ayinlerde kullandıkları eşyalardan elimize geçenler, antropomorf kaplarla içlerinde ateş yakılan ateşdenliklerdi. Bu arada ossuariumlara ait kapaklara da çok rastlanmıştı. Kapakların tepelikleri ekseriyetle hayvan şeklinde resmedilmişti. Keramikler üzerindeki süsler umumiyetle basma suretiyle yapılmıştı. Çanak çömleklerin üzerinde inci dizisi ve rozetler sık sık yer almış; bazı figürler ve kabarık süsler yapıştırma suretiyle kapların üzerine yapıştırılmışlardı. Esasen Yedisu bölgesinin keramiklerine ait kronoloji henüz daha iyice tespit edilmiş değildir. Soğd kolonileri, bilhassa Yedisu bölgesinde çok sık olarak yerleşmişlerdi.

Göktürklerin hüküm sürdüğü sahalarda görülen İran kültür ve san'at tesirlerinin yayılmasında bu Soğd kolonilerine ait sanatkârların rolü büyük olmuştu. Yedisu dolaylarında elde edilen buluntular, burasının atlı göçebe kültürlerle yerleşik

Soğd kültürünün birbirine karıştığı ve birbirlerini tamamladıkları bir yer olduğunu göstermektedirler. Orta Asya'da Soğd kolonilerinin yayılışlarına paralel olarak Zerdüştlük veya Mazdaizrn de yayılmıştı. Bu sebeple Zerdüştlük dinine veya onunla ilgili mezheplere ait eser ve adetler nerede bulunmuşsa, orada Soğd kolonilerinin de bulunma ihtimalleri hatıra gelmişti. Göktürkler de bazı Zerdüştlük adetlerini öğrenmişlerdi.[68]

Çu ırmağı boyunda yapılan arkeoloji araştırmalarında sekiz odalı bir Soğd köşkü meydana çıkarılmıştır. Köşkün önce Zerdüştlük, sonra Müslümanlar tarafından mezarlık olarak kullanıldığı, Zerdüştlüklerin kapakları süslü küplerde gömüldükleri tespit edilmiştir. Ayrıca buradan çıkarılan Türgeş paralarında insan kafası resmi yer aldığı için bunların Zerdüştlük çağına ait olduğu sanılmaktadır.[69]

Göktürk çağında, bilhassa Altay Dağları etrafında topraktan yapılmış küçük insan ve hayvan heykelciklerini de çok bulmaktayız. Bunlar da Zerdüştlük dini ile ilgili sembollerdi. Bu eserler bilhassa Çu nehrine dökülen Sukuluk çayı üzerinde, Rusların "Çuyskaya doline" dedikleri mevkide çok bulunmuştu. Bu tip figürlere kaplar üzerinde de rastlamaktayız.

Meselâ böyle bir ihtiyar figürünün giyiniş tarzı ve tacı çok enteresandır. Bu figürlerin daha ziyade ölü gömme merasimlerinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bunlar, bize Türklerdeki balbal ananesini de hatırlatırlar. İkinci tip heykelcikler grubu İran mitolojisinden alınmış, başları insan ve vücutları hayvan olan heykelciklerdi, önceden hazırlanan kalıplara kaba olarak dökülerek yapılmış bu toprak heykelcikler, KubadŞah'ta eşlerine rastladığımız İran eserlerinin benzerleri idiler. Bu eserler, Orta Asya'da Zerdüştlüğün ve İran kolonilerinin zamanımıza kadar gelen hatıralarıdır.[70]

Orta Asya'da ve Türklerdeki taç şekilleri ve taşlarla ilgili ananeler henüz daha tetkik edilmiş değildir. Göktürkler Devri'nde Sasani taşlarınının gerek tezyinat ve gerekse şekil itibarıyla Orta Asya'da görünmeye başladığını müşahade ediyoruz. Göktürkler üzerindeki bu gibi tesirler, doğrudan

doğruya İnan'dan gelmiş olmaktan ziyade, Doğu Türkistan'daki şehirlerden girmiş olmalıydı. Orta Asya'daki Sasani taşları, Hun Devri'ndeki kurganlarda da görülmekte idi.[71]

X. yüzyılda İslamiyet'in Türkler arasında, kendi istekleri ile hızla yayılmaya başlaması neticesinde, Türklerin büyük bir kısmı Müslüman olmuştur. Diğer dinlerden Zerdüştlük, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Budizm başlangıçta kalma derecesine gelmiş neticede XII. yüzyılda tamamen ortadan kalkarak İslam dini Bölgenin tek dini haline gelmiştir. Ancak bu dinlerin ateşe saygı duymak gibi etkileri toplumda varlığını sürdürmüştür.[72]

"Karakalpaklarda Nevruz" konulu bir tebliğde Nevruz'un Orta Asya'da çok eskiden beri süre geldiğini, bununda uzun zaman önce Zoroastrizm dininin hüküm sürdüğü devirlerde bu günün belirlendiği ifade edilmektedir. Nevruz kutlamaları için o zamanlarda günlerce önceden hazırlık olarak çamurdan çeşit çeşit kuklalar yapıp fırından pişirilerek hazırlanmış. Semerkant ve Buhara'da arkeologlar tarafından Nevruz için yapılan kuklalardan çok sayıda bulunmuştur. Buhara'da Zoroastrizm zamanında o dinin adamları, Nevruz günü sabahı erkenden Siyavuş'un kabrine gider horoz keserlermiş. Nevruz Orta Asya'da Türk Kağanlığı Devri'nde de İslam dini geldikten sonra da kutlanmıştır. Diğer merkezi Asya halklarında olduğu gibi Karakalpaklarda da çok eskilere dayanan bir bayramdır.[73]

Dağıstan'daki Nevruz kutlamalarında da büyük bir sevinç ve iştihak vardır. Dağıstan'da bu bayram, hayat, ışık, güzellik ve ferahlık anlamlarını taşımaktadır. Yapılan törenlerin Zoroastrizm dininden geldiği söylenmektedir. Ateşe tapma bu dinin özel bir geleneğidir. Bu günde yöre halkı ateş yakıp eğlenir, silah atıp, davul çalarak, özel yemekler yaparak bu bayramı kutlarlar.[74] Her köyde sohbet yerlerine yakın ateş yakma yerleri de vardır. Yakılan ateşlerin üzerinden atlamak suretiyle hastalıklarını ve kederlerini üzerlerinden attıklarına inanmaktadırlar.[75]

Türk toplumunda zaman zaman siyasi etki ve taktiklerle hareket edildiğinden, Budizm, Zerdüştlük, Yahudilik vb. dinler çoğu

zaman hakan veya saray çevresine etki etmiş ve üst tabakada iz bırakmıştır. Onların önceki itikatları ile sonraki dinlerinin bilgileri karışmış ve karşılıklı etki alışverişi olmuştur.[76] Türkler arasında kısmen de olsa yayılma gösteren Ari ve Sami kökenli dinler Türklerin mertlik ve yiğitlik duygularını köreltmıştır. Nitekim bu durumu Arap edibi Cahız da belirtmektedir. Türkler zındıklık (Budizm, Zerdüştlük, Mani vb.) dinine girince artık harplerde mağlup olmaya başlamışlardır. Bu zındıklık dininin insanlara dünyadan el etek çekmeyi ve uyuşukluğu telkin ettiğini[77] ifade etmektedir.

Eski Türk dininde taassup, başka dinlere karşı düşmanlık olmadığından, Türkler en eski çağlardan beri çeşitli dinlerin etkisi altında kalmış, yabancı dinlerden de bir çok unsur almıştır. Zerdüş'tün "Hürmüzta"sı (Kurbustan Tengere), Budizm'in "Maitreya"sı (Maytarı Tengere) Altaylı panteonunda tanrı sıfatıyla yerleşmişlerdir. Bunun gibi son asırda Hıristiyanların Aziz Nikola'sı ve havari Pavlus'u da Altaylılar arasında töztös (ongun) olmuşlardır.[78]

Türklerin büyük tarihi rollerini görmeyen Aryanizm nazariyesinin ilmi olmadığı da bilinmektedir. Aryanizm, Avrupa'nın sömürgecilik ideolojisidir. Türklerle meskun sahalarda kazılar yapan birçok Rus tarihçi ve arkeologları hâlâ bu Aryanizm ırkçılığının kabusundan kurtulamamışlardır. Türklerin hiç rolü yokmuş gibi hep İrani dil konuşan Aryani kavimlerden bahsedilmektedir. Hatta IV-VIII. asırlara ait kültürden bahsedilirken bile Türkleri hesaba katmazlar. Halbuki bu asırlarda bu ülkelerin Türkler tarafından idare edildiği Çin, Arap ve Tibet kaynaklarında tespit edilmiş tarihî gerçeklerdir. Ayrıca Orta Asya'da İrani dilde konuşan kavimler de vardı. Bu kavimler, daha çok tüccar oldukları için Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde ticarethaneler kurup yerleşmişlerdir.

Bunların yerleşik buldukları bölgeler çok eski çağlarda malumdu ve bu bölgelerden biri Soğd ülkesidir ki, M.Ö. VI. asırdan klasik dünyaca tanınmıştı. Soğd ülkesi Zerefşan, Kaşaderya ırmakları havzalarını ihtiva ederdi. Büyük İskender

zamanından beri malûm olan şehir Semerkant'tır. Türkler, Soğdlara Sugdak diyorlardı. VIVIII asırlarda Soğd ülkesi Göktürk Hakanlığı'nın bir eyaleti olup Türk hakanı adına yerli feodaller tarafından idare edilmiştir. Bu feodallerin büyüğü Soğd meliki ve Semerkant afşini idi. Bu ülke hiçbir zaman bağımsız olmamıştır.[79]

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Türkistan'da Zerdüştlüğün kültürel etkilerinin uzun bir süre devam ettiği açıktır. Ancak bu etkileşme Hazarların Yahudiliği, Uygurların Manihaizm'i kabul tarzında resmi bir din hüviyetinde olmamıştır. Türklerle İranlılar arasındaki siyasi ve sosyal münasebetlerin bu etkileşime zemin hazırladığı bölgeler olarak, Zerdüştiliğin etkileri daha çok Batı Türkistan ve Doğu İran'da kendisini göstermektedir. Bilhassa Göktürkler Devri'nden itibaren Semerkant, Buhara, Belh ve Herat gibi önemli yerleşim merkezleri, gelişen iç ve dış siyasi hadiselerden bunalan Zerdüştilerin sığındığı bölgeler olmuştur. Diğer taraftan, Türk devlet felsefesinde ve kültüründe farklı dinler ile kültürlere gösterilen hoşgörü, Zerdüştilerin Türk hakimiyeti alanına girmesine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte, Zerdüştlük gibi farklı pek çok din ile temas eden Türkler, temelde Gök Tanrı dinine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.

Yrd. Doç. Dr. İskender OYMAK,
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 375-384.

Dipnotlar:

[1] S. A. Nigosian, The Zoroastrian Faith, London, 1993, 3, vd; James Hastings, "Zoroaster" The Encyclopedia of Religion and Ethics, XI-XII, New York, 1951, 862, vd.; A. V. Williams Jackson, Zoroastrian Studies, New York, 1928, 1516; Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İsparta, 2000, 116.

[2] Nigosian, The Zoroastrian Faith, 1518; Trover Ling, A History of Religion East and West, 75; Mircea Eliade,

“Zarathushtra”, The Encyclopedia of Religion, XXV, 556; Bazı kaynaklar Zerdüşt’ü Darius’un babası Hystaspes’in çağdaşı olarak da takdim ederek O’nun (M.Ö. 660-583) yaşadığını belirtiyorlar. Bkz: W. Jackson, Zoroastrian Studies, 18.

[3] eşŞehristani, Muhammed b. Abdulmelik b. Ahmed, elMilel ve’n Nihal, I, Beyrut, 236-237.

[4] W. Jackson, 2224; Eliade “Zarathushtra”, XXV, 557-558; Ali Erbaş, “Zerdüştilikte Din Anlayışı”, Dinler Tarihi Araştırmaları II, (Sempozyum 20-21 Kasın 1998), Ankara 2000, 270.

[5] Avesta, (nşr: H. Razi), Tahran 1984, 59, 112, vd.

[6] Erbaş, 272-273.

[7] Şehristani, elMilel ve’n Nihal, I, 237; R. C. Zaehner, The Dawn and Twilight of Zoroastrianism, London, 1961, 50, vd.; Nigosian, The Zoroastrian Faith, 1925.

[8] Geniş bilgi için bkz: Mary Boyce, Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices, London, 1979, 1920; Ali Şeriati, Dinleri Tanımak, (nşr: Abdulhamit Özer), İstanbul 1997, 267-270; Felicien Challaye, Dinler Tarihi, (nşr: Samih Tiryakioğlu), İstanbul 1998, 100-101. Mehmet Tablamacıoğlu, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara 1966, 118-119.

[9] Şaban Kuzgun, Dinler Tarihi Dersleri I, Kayseri 1993, 101-102; Challaye, 99; Ömer Rıza Doğrul, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, İstanbul 1947, 198, vd.

[10] Mary Boyce, Zoroastrianism, New York 1992, 101, vd., Erbaş, 276; Annamarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, İstanbul 1999, 88-89.

[11] Ünver Günay, Harun Güngör, Türk Din Tarihi, Kayseri 1998, 161; Ebu Bekr Muhammed b. Cafer enNarşahi, Tarihi Buhara, Mısır, 1965, 73.

[12] Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1998, 20.

[13] Bahattin Ögel, “Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar” İran Şehinşahlığı’nın 2500. Yıldönümüne Armağan, İstanbul, 1971, 353.

[14] Ali Şeriati, Dinler Tarihi, I, (nşr: Erdoğan Vatansever), 377; Erbaş, 269.

[15] W. W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,

- (nşr: Kazım Yaşar Koprıman, A. İsmail Aka), Ankara, 1975, 54.
- [16] Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, 4950; A. Yaşar Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul, 1983, 4546; Tanyu, Türklerde Tek Tanrı İnanıcı, 104.
- [17] Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, 53.
- [18] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 99.
- [19] Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, 52.
- [20] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 54.
- [21] Narşahi, 50; Zekeriya Kitapçı, Türkistan'da İslamiyet ve Türkler, Konya, 1988, 60.
- [22] W. W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (nşr: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1990, 195.
- [23] İbni Fadlan Seyahatnamesi, (nşr: R. Şeşen), İstanbul 1975, 86; Mary Boyce, Zoroastriansm, 3; Kitapçı, Türkistan'da İslamiyet, 61.
- [24] Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, 27.
- [25] Barthorld, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, 77.
- [26] Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, nşr: Reşat Uzman, İstanbul, 1993, 96.
- [27] Bahattin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, 5153; Alp Er Tunga ismi Avesta da Afrasyabı Turani olarak yer almıştır. Bknz: Avesta, 260, 264, 273, 326. vd.; Ayrıca Avesta da Turanilerden de bahsetmektedir: Avesta, 20, 32, vd.
- [28] Geniş bilgi için bkz: Tanyu, Türklerde Tek Tanrı İnanıcı, 194195, Mehter marşında "Allah yolunda cenk edelim şan alalım şan, Kur'an da zafer vaad ediyor Hazreti Yezdan" şeklindedir.
- [29] Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 209-210.
- [30] Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, 54, 55; Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, 46.
- [31] Barthold, Türkistan, 195.
- [32] Günay, H. Güngör, 163.
- [33] Emel Esin, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, İstanbul 1978, 59.
- [34] Yakut el Hamevi, Mu'cemul Buldan, I, Beyrut 1957, 840;

Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, 69. vd;
Barthold, Türkistan, 195.

[35] Geniş bilgi için bkz: Ocak, Bektaşî Menakıbnameleri.,
49-51, A. Yaşar Ocak, Kalenderiler, Ankara 1992, 10-11.

[36] Ocak, Kalenderiler, 12, vd.

[37] Geniş bilgi için bkz: Ocak, Kalenderiler, 6, vd.

[38] Barthold, Türkistan, 211-211.

[39] Nizamülmülk, Siyasetname, (nşr. M. A. Köymen), Ankara
1976, 225-226; Philip. K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam
Tarihi, II, Terc: Salih Tuğ, İstanbul 1980, 434-440; H. Dursun
Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 2000, 77, vd.; Ocak,
Bektaşî Menakıbnameleri., 49-50.

[40] W. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, (nşr: F.
Köprülü), Ankara 1963, 175; Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde
İslam Öncesi İnanç Motifleri, 49.

[41] İnan, Makaleler ve İncelemeler I, Ankara, 1987, 462.

[42] Barthold, Türkistan, 215.

[43] İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 195.

[44] Geniş bilgi için bkz: Osman Turan "Babek", İ. A., II,
M. E. B., İstanbul, 1993, 172-173.

[45] Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976,
195-196; Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç
Motifleri, 51.

[46] Ögel, T. Kültür Tarihi, 190-191; Ossuariumların Türklerle
ilgisi bakımından geniş bilgi için bkz. Abdülkadir İnan,
Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 2000, 181-182.

[47] Ögel, T. Kültür Tarihi, 192.

[48] İnan, Şamanizm, 181.

[49] İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 195; Konu ile ilgili Narşahi
de; "BuharHudat son vasiyetlerini söyledi ve bir saat sonra
öldü. Uşakları girdiler, etini kemiklerinden ayırdılar ve
kemiklerini Buhara'ya götürdükler" diyor. Bkz: İnan, Şamanizm,
181-182.

[50] Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 324.

[51] Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 192.

[52] İnan, Şamanizm, 8; Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam
Öncesi İnanç Motifleri, 48; Ölü yakma adetinin eski Hint'te de

mevcut olduğu malumdur. Fakat adetin Mazdeizm'de bulunması, Türklerdeki bu adetin bu sonuncuyla ilgili olmasını daha mantıklı göstermektedir. Ayrıca VI. yüzyılda ortaya çıkan Mazdeizm'in, tıpkı Manihaizm gibi, teşekkülü esnasında Hint dinlerinden bazı şeyler aldığı bilinmektedir. Bu itibarla Mazdeizm'deki bu adetin Hint kanalıyla bu dine geçtiğini düşünmek de mümkündür. B. Ögel de Türklerdeki ölü yakma adetini Mazdeizm'le alakalı görmektedir. Bu adetin ilk defa Türkler arasında, Altaylar'ın kuzeyi ile Yenisey havzasında ortaya çıkmıştı ve buraları Kırgızların yurdu idi. Bu adet Göktürklerde de vardı. Geniş bilgi için bkz: Ögel "Eski Türkİran Kültür İlişkileri", 360-362.

[53] W. W. Barthold, "Türkiyat sahasında en Evvel Nazarı Dikkate Alınacak Meseleler", Türk Yurdu, XI (nşr: Murat Şefkatli), Ankara 2001, 195.

[54] İnan, Eski Türk Dini, 41-43; İnan, Makaleler I, 489.

[55] Bahattin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 189; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, (nşr: Sadrettin Karatay), Ankara 1986, 64. Vd.

[56] Harun Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri, 1998, 38; L. Ligeti, 6465, Ligeti Göktürk dili ile ateşten geçirilme töreninin yapıldığını belirtiyor. Töreni Göktürkler ve Soğdların tertiplelediğini ifade ediyor.

[57] İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1997, 303; Ligeti, 78.

[58] Ögel, T. Kültür Tarihi, 190.

[59] L. Ligeti, 104-105.

[60] Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, 39.

[61] İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 43, 45.

[62] Şinasi Gündüz, Sabiiler, Ankara, 1995, 46.

[63] İnan, Makaleler ve İncelemeler I, 488.

[64] İnan, Makaleler I, 489-490.

[65] Şaban Kuzgun, İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik, Kayseri 1985, 163.

[66] Kuzgun, İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim., 163-164.

[67] Soğd ülkesi, Amu Derya ile Sir Derya nehirler arasındaki bölge idi. Ticaretle uğraşan Soğdlular Orta Asya'ya yayılmış

ve yer yer koloniler kurmuşlardı. Ayrıca Orta Asya'daki İpek Yolu ticareti de tamamen onların elinde bulunuyordu. Göktürk Devleti'nin bilhassa ilk zamanlarında Soğdlular, Göktürk kağanlarına müşavirlik etmişlerdi. Göktürk çağında Orta Asya'nın her tarafına dal budak salan Soğdlular yer yer koloniler kurdular. Bunun neticesi olarak siyasî ve kültürel rolleri büsbütün artmış ve Uygur çağında, Uygurlar üzerinde de çok müessir olmuşlardı. Göktürk hâkimiyetine giren Soğd ülkesinde, Göktürk yazısı da kullanılmaya başlanmıştır. bkz: Ögel, T. Kültür Tarihi, 188.

[68] Ögel, T. Kültür Tarihi, 189-190.

[69] İnan, Makaleler II, 502.

[70] Ögel, T. Kültür Tarihi, 193.

[71] Ögel, T. Kültür Tarihi, 192.

[72] Tanyu, Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul, 1986, 105.

[73] Sabır Kemalov, "Karakalpaklarda Nevruz", Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara 1996, (nşr: S. Kemal Tural, E. Kılıç), 255.

[74] Feride Muratçayeva, "Dağıstan'da Nevruz Bayramı", Nevruz ve Renkler, 275.

[75] Muratçayeva, 276.

[76] Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, 13.

[77] Zekeriya Kitapçı, Yeni İslam Tarihi ve Türkler, Konya 1995, 68-69.

[78] İnan, Makaleler ve İncelemeler, I, 456.

[79] İnan, Makaleler ve İncelemeler, II, 269. Taryhy makalalar